

# **AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI**

*Əlyazması hüququnda*

## **AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNDƏ TİBBİ-SOSIAL MÜNASİBƏTLƏRİN SOSIAL-FƏLSƏFİ TƏHLİLİ**

İxtisas: 7207.01 - Sosial fəlsəfə

Elm sahəsi: Fəlsəfə

İddiaçı: **Könül Rahim qızı Əfəndiyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi  
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

### **AVTOREFERATI**

**Bakı – 2024**

Dissertasiya işi Azərbaycan Universitetinin “İctimai fənnlər” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent  
**Mətləb Əbdüləli oğlu Mahmudov**

Rəsmi opponətlər:

Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru,  
professor  
**Tahirə Bəkir qızı Allahyarova**

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru  
**Leyla Nəzir qızı Nəzirzadə**

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent  
**İslam Əhmədağa oğlu İslamov**

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.33 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor  
**İlham Ramiz oğlu Məmmədzadə**

Dissertasiya şurasının

elmi katibi:

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent  
**Sevinc Arif qızı Həsənova**

Elmi seminarın sədri:

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor  
**Rəna Rza qızı Mirzəzadə**

## İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

**Mövzunun aktuallığı.** Tibbi-sosial münasibətlərin formalaşdırılması məsələləri müasir sosial-fəlsəfi araşdırmalarda aktual bir problem kimi gündəmə gəlmişdir. Bu gün bəşər nəsli ekoloji böhran şəraitində öz vəziyyətinin fəlakətli mahiyyətini dərk edərək təbiətlə yeni vəhdət ərəfəsindədir. Siyasi zəmində yaranan müxtəlif münaqişələr, terrorizm, həllini tələb edən qlobal problemlər bəşəriyyətə sağ qalmaq üçün yeni seçim fərsətləri verir. İnsanın dünyadakı yerini yenidən dərk etməsi, təbiətlə harmoniya və uyğunluq şəraitində yaşaması müasir yaşam fəlsəfəsinin başlıca məsələsidir. Yaşama yeni yanaşma həm də özünə, öz sağlamlığına, həyat tərzinə keyfiyyətə yeni münasibətlər sisteminin qurulması zərurətini yaratmışdır. Sağlam həyat fəlsəfəsi təbabət ilə fəlsəfə arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin təkmilləşdirilməsini aktuallaşdırmışdır. Tibbi-sosial münasibətlərin fəlsəfi mahiyyəti, elm və təbabətdə humanizm prinsiplərinin təcəssüm etməsi səhiyyə sisteminin müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmasını şərtləndirir.

Azərbaycanda əhalinin sağlam yaşamının təmin edilməsi dövlətin başlıca vəzifələrindən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 41-ci maddəsi “Sağlamlığın qorunması hüququ” ilə bağlıdır. Bu maddənin 1-ci bəndində “hər kəsin tibbi yardım almaq hüququ” təsbit edilmişdir. Həmin maddənin 2-ci bəndi isə əhaliyə keyfiyyətli tibbi xidmətin çatdırılması məqsədilə dövlətin səhiyyənin bütün növlərinin inkişafı məqsədilə zəruri tədbirlər gördüyü və tibbi sığortanın müxtəlif növləri üçün imkanlar yaradıldığı bildirilir.<sup>1</sup>

Ölkəmizdə səhiyyə xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, əhalinin sağlamlığının qorunması və təmin edilməsinə yönələn uğurlu addımlardan biri İcbari tibbi sığortanın tətbiq edilməsidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 noyabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə Mingəçevir, Ağdaş və Yevlax ərazilərində icbari tibbi sığorta pilot layihə olaraq tətbiq edilmiş, prezidentin 2018-cil 20

---

<sup>1</sup> Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009, 65s.

dekabr tarixli Fərmanı ilə İcbari tibbi sığorta üzrə Dövlət Agentliyi yaradılmış və 2020-ci ildə bütün ölkə ərazisində İcbari tibbi sığortanın tətbiqi haqqında qərar verilmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, icbari tibbi sığorta dünya səhiyyə sistemində əhalinin tibbi yardım almaq hüququnu təmin edən sosial sistem kimi geniş yayılmışdır və əsasən ölkə vətəndaşlarının səmərəli səhiyyə xidmətlərindən yararlanmasını nəzərdə tutur.

Azərbaycan xalqının öz müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi uğrunda apardığı mübarizə və müharibələrdə insan həyatının dəyərliliyi daha dərinlən dərk edilmişdir. XX əsrin 90-cı illərində müstəqilliyimizin bərpası uğrunda mübarizələrdə, erməni işğalçılarına qarşı I və II Qarabağ müharibələrindəki insan itkiləri xalqımızın genefonduna vurulan ağır zərbə kimi qiymətləndirilə bilər. Xalqın həm ruhən, həm də fiziki cəhətdən ən sağlam övladlarının həyatına son qoyulması, əksəriyyətinin sağlamlığını itirərək fiziki və psixoloji zədələr alması insanların həyatın mənası, humanizmin mahiyyəti, dünyaya, təbiətə münasibətini dəyişməsi, insan-təbiət-həyat münasibətlərini yenidən dərk etməsini yaradır. II Qarabağ müharibəsində əldə edilən zəfər, tarixi ərazi bütövlüyümüzün bərpa edilməsi, qaçqın və məcburi köçkünlərin öz yaşayış yerlərinə dönməsinin təmin edilməsi və Böyük Qayıdış proqramının reallaşdırılmağa başlanması Azərbaycanda yeni quruculuq mərhələsi kimi əhalini sağlam həyat qurmağa, uğurlu gələcəyə nail olmağa həvəsləndirir, cəmiyyətdə yeni mənəvi-psixoloji abu-havanın formalaşmasına səbəb olur.

I və II Qarabağ müharibələrində ölkəmizin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi uğrunda yaralanan qazilərin və həlak olan şəhid ailələrinin sosial, o cümlədən tibbi təminatı məqsədilə yaradılan “Yaşat” fondu dövlətin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi yardım tədbirlərinə dəstək olur. Fond qazilərə və əlilliyi olan hərbi qulluqçulara, mənəvi-psixoloji və maddi dəstək olur.

Ölkə vətəndaşlarının sağlam həyat tərzinin təmin edilməsi dövlətimizin başlıca prioritetlərindəndir. Əhalinin sağlamlığının qorunması istiqamətində operativ fəaliyyətin təmin edilməsi, həssas qruplara tibbi xidmətin əlçatanlığı, vətəndaşlara

keyfiyyətli səhiyyə xidmətlərinin göstərilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 may 2022-ci il tarixli Fərmanı ilə TƏBİB – Tibbi Ərazi Bölmələrini İdarəetmə Birliyi yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən səhiyyə siyasəti sağlam və uzun ömür yaşamaq üçün hər vətəndaşın rifah halının yüksəldilməsindən ibarətdir: “Hazırda qarşımızda işğaldan azad olunmuş ərazilərdə tamamilə dağıdılmış şəhər və kəndlərin, bütün mədəni və dini abidələrin bərpası kimi nəhəng vəzifə dayanır. Yenidənqurma prosesi çərçivəsində “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” və “yaşıl enerji” konsepsiyalarından istifadə olunacaq. Bu yaxınlarda mən növbəti on il üçün sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı milli prioriteti müəyyən etmişəm ki, buraya rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı, işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış, təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi də daxildir”.<sup>2</sup>

Sağlam yaşamın əsas şərtlərindən biri ekoloji sağlam mühitdə yaşamaqdır. 2023-cü il 25 dekabrda Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2024-cü il ölkəmizdə “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili elan edilmişdir”. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan hökumətinin 2030-cu ilədək ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı müəyyən etdiyi hədəflərdən biri təmiz ətraf mühitin yaradılması və yaşıl artım ölkəsinə çevrilməklə bağlıdır. Ağıllı şəhər və ağıllı kəndlərin yaradılması Azərbaycanın mövcud ekosisteminin bərpasını nəzərdə tutur. Sağlam ekosistem sağlam ətraf mühitin və sağlam yaşamın başlıca göstəricisidir.

Ölkəmizdə mikro səviyyəli tibbi-sosial münasibətlərdə bioetikanın statusu, həkim-pasiyent münasibətləri, evtanaziya məsələləri (həyatdan könüllü getmək) və ölüm, hüquq, yeni texnologiyalar və elmi tapıntıların həyata təsiri, tibbi-etik prinsipləri, gen mühəndisliyi və bir çox başqa amillər səhiyyə sistemində aparılacaq innovativ dəyişikliklərin vacib aspekti kimi

---

<sup>2</sup> İlham Əliyevin BMT-nin Asiya və Sakit okean üçün İqtisadi və Sosial Komissiyasının 77-ci sessiyasında videoformatda çıxışı təqdim edilib // <https://president.az/az/articles/view/51287>

çıxış edir. Göründüyü kimi elm insanın həyatına ciddi təsir edir, texnologiyalar insanın fəaliyyət imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, onun yaşam keyfiyyətini də artırır. Ölkəmizdə dövrün tələblərinə uyğun innovativ inkişafı özündə əxz etdirən iqtisadiyyat və səhiyyə islahatları üst-üstə düşür.

XXI əsrdə səhiyyənin ən aktual məsələsi tibbi etika, bioetika və etika arasında olan qarşılıqlı əlaqənin gücləndirilməsidir. İnsanların tələbatlarında və meyllərində baş verən dəyişikliklər tibbi-sosial münasibətlərdə humanizm prinsipinin aktuallığını artırır, bioetikanın problemlərinin həm səhiyyə işçiləri, həm də filosoflar üçün vacibliyini təsdiq edir. Tibbi etika və bioetika bir-birindən asılı olub, bir-birini şərtləndirirlər. Elmi fəaliyyət və etik dəyərlər ayrılmazdır və bioetika sübut etmişdir ki, təbabət hər zaman insanın çoxaspektli fəaliyyətilə bağlı olub. İnsan həm həkim, həm də pasiyent olaraq bioetikanın obyektinə çevrilir.

Tibbi-sosial münasibətlər problemi XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən başlayaraq ABŞ və Avropa ölkələrində daha dərinlən araşdırılmağa başlanılmışdır. XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında bu problemlərin müzakirəsinə sovet, sonralar isə digər ölkələrin tədqiqatçıları da qoşulmuşlar. Azərbaycanda isə daha çox bioetika, texnoloji etika, evtanaziya problemlərinin fəlsəfi aspektləri işlənmişdir. Azərbaycan respublikasının I Vitse-prezidenti Mehriban Əliyeva 2005-ci ildə “Eftanaziya və təbabətdə humanizm problemi” mövzusunda dissertasiyasında tibbi-sosial problemlərin etik əsaslarını araşdırmışdır. Bioetika sahəsində ilk dəfə olaraq, fəlsəfi-tibbi araşdırma aparan, I Vitse-prezident Mehriban Əliyeva qeyd edilən tədqiqat işində tibbi-sosial münasibətlərin etik əsaslarının inkişaf etdirilməsini müasir tibbin mühüm vəzifəsi kimi müəyyənləşdirmiş, bu sahənin mütəmadi olaraq öyrənilməsinin aktuallığını əsaslandırmışdır.<sup>3</sup>

Problemin aktuallığı elm və etika, elm və texnologiya, elm və təbabət istiqamətində təhlil edilmişdir. Bioetika və tibbi-sosial

---

<sup>3</sup> М.Алиева «Проблемы эвтаназии и гуманизма в медицине», Баку, 2005 г. 57 с.

münasibətlərin etik əsasları ilə əlaqədar rus tədqiqatçıları Kanke V.A.<sup>4</sup>, Tişenko P.D.<sup>5</sup> və b. geniş araşdırmalar aparmışlar.

Müəlliflərin çoxu təbabətlə bağlı formalaşan ideyalar və proseslərin sosial institut, yaxud da ictimai hərəkət olmasına əmindirlər. Bəzi tədqiqatçılar öz əsərlərində bio-hakimiyyət anlayışından istifadə edirlər. Lakin etikanın dərkində zəruri ümumi anlayışlara, epistemoloji təfəkkürə malik olmaq lazımdır. Çünki yaxşılığın nə olduğunu bilmədən əxlaqi hərəkəti qiymətləndirmək mümkün deyil. Bu məsələnin tədqiqi ilə məşğul olan P.Tişenko qeyd edir ki, *“hər bir praktiki əməl, ayrıca hərəkət onun universal kateqoriyalarla, etik anlayışlarla əlaqələndirilməsi yolu ilə qiymətləndirilir”*.<sup>6</sup>

İ.T.Frolov və B.Q.Yudin<sup>7</sup> əsərlərində qeyd olunur ki, elm və humanizm mövzusu tibbi-sosial münasibətlərin əxlaqi-mənəvi əsasları olan bioetikanın yaranmasına əsas olmuşdur. T.V.Mişatkinanın<sup>8</sup>, tədqiqatlarında bu fikir inkişaf etdirilmişdir. Bu problematika təkcə ümumi etikanın və təbabət etikasının qovşağında işlənilmir, fəlsəfə və digər sosial və humanitar elmlər də həyat və ölüm, mənəvi-əxlaqi dəyərlər problemlərinə xüsusi diqqət ayırır, insanı bioetikanın obyektı kimi öyrənirlər.

V.Valitski<sup>9</sup> və bir çox Rusiya tədqiqatçıları əsərlərində

---

<sup>4</sup> Канке В.А. Этика ответственности (теория морали будущего) / В.Канке. М.: Логос, 2003. 350 с.

<sup>5</sup> Тищенко П.Д. Биовласть в эпоху биотехнологий / П.Д.Тищенко. М., 2001. 177 с.

<sup>6</sup> Тищенко П.Д. Биовласть в эпоху биотехнологий / П.Д.Тищенко. М., 2001. 177 с.

<sup>7</sup> Основы экологической этики: учебное пособие / под общ. ред. Т.В. Мишаткиной и С.П. Кундаса. Минск: МГЭУ им. А. Д. Сахарова, 2008. 292 с. С. 17-19.

<sup>8</sup> Мишаткина Т.В. М 71 Педагогическая этика: Учеб. пособие / Серия «Высшее образование». Ростов н/Д: Феникс; Мн: ТетраСистемс, 2004. 304с.

<sup>9</sup> Валицкий, В.А., Джафаров, Р.Э. Этика и выбор путеведущего к уравниванию профессионального долга и личных интересов медицинской науки. В сб: Достижения медицинской науки и практического здравоохранения / Баку: 2001, Т.1, с. 290-298.

qeyd edirlər ki, fəlsəfi-etik mənadan kənarda, təbabətlə bağlı formalaşan ideyalar və proseslərin bugünkü praktik tətbiqi suallarına cavab tapmaq olmaz.. Onlar təbabətlə fəlsəfi baxışların çarpazlaşması nəticəsində yaranan bu əlaqələrin gələcəkdə daha da möhkəmlənməsinə əmin olduqlarını bildirirlər. Bunu A.Qorlov<sup>10</sup> da təsdiq edirlər. L. Kiyasenko<sup>11</sup> elmin təşəkkülü dövründə elmdə rasionallığın böhran vəziyyətindən yazır, böhranın “mütəfəkkirləri etik və antropoloji problemlərin həllini araşdırmağa” məcbur edildiyini hesab edir. L.Kiyasenko öz əsərində qeyri-elmi təcrübə formalarının, ezoterik məsələlərin elmə olan təsirinin qarşısının alınmazlığını müəyyənləşdirir.

Qərb fəlsəfi fikrində bioetika “həkim-pasiyent” münasibətləri hüduqlarında etikanın bir sahəsi kimi tədqiq edilir. Sağlam yaşamın mənbəyi olan həyat və sağlamlığın itirilməsi, insanın ölümü məsələlərinə fərqli münasibət Amerika bioetikasında “həkim-pasiyent” münasibətləri çərçivəsindən çıxır və mədəniyyətin bir hissəsinə çevrilir. Görkəmli uşaq cərrahı Çarlz Everett Kupun “Yaşamaq hüququ, ölmək hüququ” adlı kitabında abort problemi ailə, cəmiyyət mədəniyyət ilə uzlaşdırılır və müəllif abortun cinayət olduğunu təsdiq edir. Bioetika bəzi məqamlarda dini dəyərlərdən çıxış edir. Bu tendensiya Azərbaycan bioetikasında da mövcuddur. Tədqiqatçılar İslamda bioetikanın elementlərini, həyatla bağlı dəyər münasibətlərini şərh etməyə çalışırlar. XXI əsrdə dünyada bioetika, təbabət etikası, tibbi-sosial münasibətlər çərçivəsində hüquq və pasiyent məsələləri aktuallaşır. Hazırda dünya tibb ictimaiyyəti tərəfindən təbabətdə aktual problem olan həyatdan könüllü getmək – evtanaziya məsələləri geniş müzakirə olunur. Bu məsələ ilk dəfə 1989-cu ildə Amerika Səhiyyə Assosiasiyasının həkimləri arasında aparılan anonim sorğunun yekun rəyində öz əksini tapmışdır. Sorğunun nəticələrinə görə həkimlərin 60%-dən çoxu öz praktikalarında

---

<sup>10</sup> Горлов А.А. Биоэтика и будущее человечества. / А.Горлов, Ю.Бисюк. – Симферополь: Крымский Гос. Мед. Университет, 2001. 211 с.

<sup>11</sup> Киященко Л.П. Опыт философии трансдисциплинарности (казус «биоэтика») // «Вопросы философии», 2005, №8, с.105-117

evtanaziya barədə qərar qəbul ediblər.<sup>12</sup> Belə problemlərlə Azərbaycan həkimləri də tez-tez qarşılaşırlar və təbii ki, burada söhbət hər şeydən əvvəl müalicəsi qeyri-mümkün olan onkoloji xəstələrdən gedir. Bu problem haqqında düşünmək üçün problemin anlaşılmasında həkimə kömək edəcək dəyərlər kodeksi, əxlaqi normativlər yoxdur və həkim evtanaziyayı ya qeyri-qanuni olaraq həyata keçirməyə məcbur olur, ya da xəstənin yaxın qohumlarından razılıq məktubu almaqla hüquqi məsuliyyətdən kənarda qalır. Hər iki vəziyyət ən azı həkimin vicdanına, şəxsiyyətinə xələl gətirir. Azərbaycanda Q.Əliyevin<sup>13</sup>, Mustafayeva A., Məmmədov V., Əhmədov İ.<sup>14</sup>, Ə. Əmiraslanovun<sup>15</sup> həmmüəllifliklə yazdıqları “Bioetika, elm və texnologiyaların etikası problemləri” başlıqlı məcmuə bu mövzuya həsr olunmuşdur. Burada elmin etikası, texnologiyaların etik problemləri, bioetika və klassik fəlsəfi etika problemləri ilə bağlı araşdırmalar təqdim edilmişdir. Azərbaycan tədqiqatçılarından

---

<sup>12</sup> Jo Jonsen, A. R. Clinical ethics: a practical approach to ethical decisions in clinical medicine. New York: McGraw-Hill, Health Professions Division.2010; Jonsen, A. A short history of medical ethics. New York: Oxford University Press.2000

nsen, A. R.

<sup>13</sup> Əliyev Q. Təbabət etikası / Q.Əliyev. Bakı: 2021. 386 s.

<sup>14</sup> Mustafayeva A., Məmmədov V., Əhmədov İ. Azərbaycanda bioetika elminin inkişafı və perspektivləri / A.Mustafayeva, V.Məmmədov, İ.Əhmədov // “Dirçəliş - XXI əsr”, 2013. № 180, s.78-91.

<sup>15</sup> Амирасланов, А. Биоэтика – баланс интересов и критерии их совместимости / А.Амирасланов, В Валицкий, Р.Джафарова. Баку: 2000.; Амирасланов А. Биоэтика против биотеррора. В сб: Достижения медицинской науки и практического здравоохранения Азербайджана / А.Амирасланов, В Валицкий, Р.Джафарова. Баку: Т.2, 2001. с. 3-9.; Александрова, Д.П. Становление медицинской этики // Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки, 2016, № 2, с.68-71; Амирасланов, А.Т., Валицкий, В.А., Джафаров, Р.Э. Биоэтика – факторы риска неконтролируемого проведения и применения результатов биомедицинских исследований. // «Sağlamlıq», 2001, № 2.; Амирасланов, А.Т., Валицкий, В.А., Джафаров, Р.Э. Биоэтическое регулирование: от преодоления конфликта интересов к строительству баланса и интересов в биомедицине. // «Sağlamlıq», 2002, № 5, с.6-11

Z.Göyüşov, İ.R.Məmmədzaadə<sup>16</sup>, A.Şükürov, Y.Rüstəmov<sup>17</sup>, Z.Ağayeva<sup>18</sup> və digərləri öz əsərlərində fəlsəfi baxışları təhlil edərkən, əsasən müxtəlif dövr filosoflarının fəlsəfi-teoloji, siyasi baxışlarına, insanın maddi və mənəvi azadlığı problemlərinə diqqət yetirirlər. İ.R. Məmmədzaadənin “Etikaya giriş” adlı tədqiqat işində fəlsəfi dəyərli etik problemlər xüsusi səpgidə araşdırılmışdır. Burada müxtəlif dövrlərdə təkcə elmin, təbabətin inkişafında, həkimin və alimin peşəkar etikasında deyil, hər şeydən əvvəl insanların şüuru, etik təfəkkürü, cəmiyyətin dəyərləri və normalarında baş verən tədrisi dəyişikliklər şərh olunmuşdur. İ.R.Məmmədzaadə bioetikanın kateqoriya aparatını araşdıraraq, tibbi-sosial münasibətlərin inkişaf imkanlarını elmin, yeni texnologiyaların və etikanın qarşılığında nəzərdən keçirmişdir. Azərbaycanda son illərdə bioetika problemləri ilə A.A.Abbasov, A.T.Əmiraslanov, M.Q.Allahverdiyev və R.E.Cəfərova məşğul olmağa başlamışdır.

Bu anlayışların ümumiliyi, həm həqiqi biliyə, həm də obyektiv əxlaqa zəmanət verir. Təəssüf ki, postsovet məkanındakı müəlliflər təbabətlə bağlı formalaşan ideyalar və proseslər arasındakı problemləri təhlil edərkən çox vaxt bu məsələləri unudurlar və təbabətlə bağlı formalaşan ideyalar və prosesləri etikadan ayırırlar. Onu da qeyd etmək ki, ideya və proseslər universal anlayışlar olmadan inkişaf edə bilməz. Tədqiqatlarda biotəbabət məsələlərinin araşdırılmasında etik metodologiyanın rolu və vacibliyi barədə heç bir şey deyilmir, Azərbaycan tədqiqatçısı Ə.Namazovanın<sup>19</sup> işlərində bu məsələlərə toxunulub.

---

<sup>16</sup> Мамедзаде И.Р. Введение этику. Bakı, «Müəllim», 2004; Мамедзаде И.Р. «Гражданское общество и национальная идеология: к философии политического процесса в Азербайджане». «Тəfəkkür», Bakı 1995, 3,5 ç.v.

<sup>17</sup> Rüstəmov Y. Fəlsəfinin əsasları / Y.Rüstəmov. Bakı: Nurlan nəşr. Bakı, 2007. 500 s.

<sup>18</sup> Ağayeva Z.B. Tənhaliğin fəlsəfəsi. Bakı 2008, 340 s.

<sup>19</sup> Намазова А.А. Роль биоэтики в подготовке врачей // Материалы Первого Национального Конгресса по Биоэтике (17-22 сентября). Украина: Киев, 2001.; Намазова А.А. Состояние этической экспертизы биомедицинских исследований в Азербайджане // «Материалы Международного семинара Комитета Этики стран СНГ». Россия, С-П., (19-21 марта), 2001.; Намазова

Qeyd edək ki, təbabətlə bağlı formalaşan ideyalar və proseslərdəki çatışmazlıqların kökü müasir şəraitdə həkimin və ya elm adamının müəyyən vəziyyətlə əlaqədar hazır cavablarının olmamasında öz əksini tapa bilər. Bu zaman həkim konkret xəstənin sağaldılması prosesində həqiqi və konkret müalicə arasında seçim etməli, bu zaman öz hüquqlarını, pasiyentin hüquqlarını və bir çox digər etik məsələləri nəzərə almalıdır. Bu məsələlərə qismən Azərbaycan tədqiqatçıları A.T. Əmiraslanovun, V.A. Valitskinin əsərlərində rast gəlmək olar. Onlar əmindirlər ki, konkret müalicə prosedurunda maraq konfliktinin öhdəsindən gəlmək üçün maraq balansı əsas yoldur və əgər bu balans tapılmasa idarə olunmayan davranışın təhlükə faktorları artacaq. V.A.Valitski və R.E.Cəfərova özlərinin “Etika və təbabət elminin peşəkar vəzifə və şəxsi maraqlarının tarazlaşmasında bələdçinin seçimi” adlı həmmüəllif əsərlərində həkim – xəstə münasibətlərində etikanın vacibliyini qeyd edirlər. Bioetikada bu aspektin vacibliyi dünya elmində də qeyd olunur. Məsələn, Jak Sudo bioetikada etika və diskussiyaları şərtləndirici amil hesab edir. Bu məsələləri V.A. Kanke də vacib faktor kimi vurğulayır.

Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan fəlsəfəsi və etikasında bioetikanın və tibbi etikanın hüquqi aspektləri çox zəif tədqiq edilmişdir. Q.C.Əliyevin<sup>20</sup> araşdırmasında bioetikanın fəlsəfi aspektləri geniş şəkildə işıqlandırılır. Burada tibb və fəlsəfənin bioetika baxımından bir çox məsələləri (insan ləyaqəti, həyatın mənası, insan təhlükəsizliyi, insan sağlamlığı fəlsəfəsi və s.) nəzərdən keçirilir.

Azərbaycan elmində bu problemlər üzrə tədqiqat üç istiqamətdə aparılır:

1.tibbi etika üzrə A.Əmiraslanov, M. Cavadzadə, İ. Həmidov, A.Sultanov və digərləri tibbi-sosial münasibətlərdə tibbi etikanın xüsusi məqamlarını, bioetika və təbabətin qarşılaşdığı

---

A.A. Этическое образование и защита прав людей при проведении биомедицинских исследований// «Материалы Форума Комитета по Этике государств-участников СНГ». Баку: 2004.

<sup>20</sup>Əliyev Q. Təbabət etikas. Bakı: 2021. 386 s.

ümumi problemləri təhlil edirlər.

2.M. Əliyev və C. Əliyev isə bu problemlərin təhlilinin fəlsəfi aspektlərinə diqqət yetirmişlər. Bu tədqiqatçılar öz əsərlərində müasir dövrümüzdə cəmiyyətin qarşılaşdığı bir çox problemləri: təbiət və insan, təbiət və cəmiyyət münasibətlərinə, qarşılıqlı əlaqəlik problemlərinə diqqət yetirmişlər.

3.Tibbi-sosial münasibətlərin tarixi və fəlsəfi istiqamətləri milli tədqiqatçımız İ.A. Axundovun “Tibbin tarix və fəlsəfə ilə əlaqəsi” adlı kitabında<sup>21</sup> araşdırılmışdır Bu istiqamətdə Y. Rüstəmov, A. Şükürov, F. Ramazanovun da töhfələri böyükdür. İnsan sağlamlığının sosial-pedaqoji və sosial-psixoloji aspektlərini geniş təhlil edənlər sırasında M.Aslanlı<sup>22</sup> və B.S. Quliyevin<sup>23</sup> adları xüsusi qeyd edilə bilər. Problemin tarixi aspektləri tədqiqatçı-alim G.Aslanlı tərəfindən də araşdırmışdır.

Dissertasiyada problemin təhlili tibbi-sosial münasibətlərin sosial-fəlsəfi aspekt baxımından öyrənilməsinə nəzərə tutur ki, fəlsəfi antropologiya, etika, sosial psixologiya, sosial pedaqogika kimi humanitar və sosial elmlərin qovşağında müasir cəmiyyətdə insan probleminin bir çox sosial ziddiyyətlərin həllində uğur qazanmaq mümkün olacaqdır.

**Dissertasiya işinin obyektı** – cəmiyyətin sosial həyatının tibb sahəsi, **predmeti** isə - insan sağlamlığı (səhiyyə sistemi) ilə bağlı cəmiyyətdə formalaşan sosial münasibətlərin fəlsəfi mahiyyətidir.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Dissertasiya işinin əsas məqsədi tibbi etika ilə bioetika arasında olan qarşılıqlı əlaqəni üzə çıxartmaqdır. Bu zaman hər iki sahəyə aid olan ümumi dəyərlər,

---

<sup>21</sup> Axundov İ. Tibbin tarix və fəlsəfə ilə əlaqəsi. Bakı: Mütərcim, 2014. 100 s.

<sup>22</sup> Aslanlı M. Azərbaycan ədəbi və ictimai-pedaqoji fikrində fiziki tərbiyə məsələləri Bakı: Azərnəşr, 2008. 423 s.; Aslanlı M. Klassik ədəbi irsimizdə mənəvi və fiziki sağlamlığın təcəssümü // Respublika. 2019, 8 oktyabr. s.6; Aslanlı G.M. Azərbaycan Respublikasında bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafında dövlət siyasəti (2003-2013-cü illər): / Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyanın avtoreferatı / Bakı, 2018. – 28 s.

<sup>23</sup> Quliyev B.S. Fiziki tərbiyənin nəzəri-metodik və praktik işlərinin əsasları. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2010. 658 s.

dünyagörüşləri və etik problemlər ilə təcrübə arasında olan uyğunsuzluğu götürmək və aradan qaldırmaq imkanları açılır. Məqsəddən çıxış edərək bir sıra vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

1.Fəlsəfə və digər ictimai elmlər tarixində təbabət və insan sağlamlığı probleminin əsas paradigmalarının təhlili.

2.Elmin, təbabətin və humanist dəyərlərin vahidliyinin əsaslandırılması.

3.Universal etik dəyərlərinin tədqiqi və səhiyyə fəaliyyəti ilə uyğunluğunu aydınlaşdırmaq.

4.Müasir humanitar və ictimai elmlərdə insan sağlamlığı ilə bağlı konsepsiyaları təhlil etmək.

5.İnsan sağlamlığının və ölümün aksioloji ölçülərini təhlil etmək.

6.İnsan sağlamlığı ideyalarının Azərbaycan xalqının mentallığında rolunu müəyyənləşdirmək.

7.Azərbaycanda tibbi fəaliyyətin əxlaqi-etik normaları və hüquqi tənzimlənməsi xüsusiyyətlərini təhlil etmək.

### **Tədqiqatın nəzəri mənbələri və metodoloji prinsipləri.**

Bu gün tibbi reallıq, hətta keçmişdə olduğundan daha çox fəlsəfi düşüncəyə ehtiyac duyur. Bu baxımından insanın ətraf aləm, cəmiyyət və təbiətlə əlaqəsinin sistemli, kompleksli şəkildə təhlil edilməsi zəruri məsələlərdəndir. Qeyd edilənlərdən çıxış edərək dissertasiya işində müasir dünyanın inkişafının mədəni və sosial aspektləri nəzərə alınaraq fəlsəfə, etika, biologiya, sosial ekologiya, psixologiya sahələrinə aid araşdırmalar prizmasından nəzəri təhlilə cəlb edilmişdir. Dissertasiyada tarixilik və məntiqilik prinsipindən istifadə olunmuşdur.

### **Müdafiəyə çıxarılan müddəalar.**

1.Fəlsəfə və etika tibbin, biologiyanın, tibbi etikanın və bioetikanın problemlərini təhlil edərək metodologiya və xüsusi elmi aparat yaradır və bununla da cəmiyyətdə bu elmləri birləşdirən problemlərin tədqiqatını aparmağa imkanlar açılır. Buna görə də, tibbi etika və bioetika fəlsəfəsiz və etikasız inkişaf edə bilməz. İnsan bədəninin, həyatının və ruhunun öyrənilməsində böyük xidmətləri olmuş filosofların və etiklərin araşdırmaları tibbi etika və bioetika arasında olan uyğunluqları və fərqləri görməyə

imkan verir. Platon və Aristotelin vaxtında cəmiyyətin ümumi hüquqları və dəyərləri haqqında ancaq filosoflar danışa bilərdi. Orta əsrlərdə bu funksiyaları teoloqlar və din xadimləri aparırdılar. Yeni dövrdə əsasən, maarifçilik çərçivəsində, bu hüquq alimlərə məxsus idi. Bu gün bioetika ətrafında dialoqun tibbi və elmi etikada böhranlara və dəyişikliklərə səbəb olduğunu nəzərə alsaq, fəlsəfə və etika cəmiyyətdəki rolunu yenidən nəzərdən keçirməli, elm, həkim və xəstə dialoquna kömək etməlidir.

2. Alimlərin bir çoxu qeyd edir ki, keçən əsrin sonunda tibbi etika dərin böhran keçirmişdir. Azərbaycan tibbi də bu böhranla üzləşmişdir. Tibbi-sosial münasibətlərdə böhran sistemli xarakter daşıyır, ancaq onun fundamenti tibbi etikanın özündədir. Lakin tibbi etikanın bu vəziyyətini bioetikanın tibbi etika ilə əlaqələrinin kəsilməsi kimi qəbul etmək olmaz.

3. Tibbi etikanın yaranmasının və formalaşmasının mənbələrinə nəzər yetirsək, biz onun tibb elminin və tibbin inkişafında olan rolunu, fəlsəfə və etika ilə əlaqəsini görürük. Müasir zamanda pasiyent üzərində həkimin hökmranlığının artması, pasiyentin hüququnun nəzərə alınmaması müşahidə edilir. Nəzərə alsaq ki, müasir bəşəriyyət despotizmdən demokratiyaya, peşəkar məsuliyyətdən vətəndaşların məsuliyyətinə, insanın insan üzərində ağalığından bərabərliyə doğru gedir, o zaman başa düşməliyik ki, bioetika tibbi etikanın bu zəif tərəfini əvəz etməlidir. Burada söhbət tibbi etikadan imtinadan getmir, əksinə, onlar arasında cəmiyyətin, tibbin və elmin xeyrinə olaraq qarşılıqlı təsirdən gedi

4. Bioetikanın tibbi etika ilə qarşılıqlı əlaqəsi tibbdə və fəlsəfədə aparılan tədqiqatlar insan həyatının dəyərlərinin yeni anlamı, cəmiyyətin inkişafı üçün onun maraqlarının və tələblərinin yeni zəmində başa düşülməsi nəticəsində mümkün olmuşdur. Tibbi etika həkimin öz biliklərinə güvənməsini, ona arxalanaraq özgəsinin həyatını düzgün səmtə yönəltməsi hüququnu nəzərdə tutur. Bioetika isə, tibbi etikanın prinsiplərinin davamı olaraq, həkimlərin pasiyentin həyatı və sağlamlığı üzərində ağalığını ləğv edir. İnsan ömrünün başlanğıcı və sonu suallarına cavab, normalar və patologiyalar mənası həkimin tam hökmranlığı altından

çıxarılaraq, kütlənin müzakirəsinə verilir.

5.Bioetika çərçivəsində təkcə maariflənmə, əhəlinin və vətəndaşların həqiqətə çatması deyil, ayrı-ayrı həqiqətlərin müzakirələrinə, o cümlədən elm və dinə, insanın fikirləri və hüquqlarına əhəmiyyət verilir. Pasiyentlər öz bədənlərinə və sağlamlıqlarına nəzarətdə və tibbi müdaxilədə həkim ilə bərabər iştirak etmək hüququ qazanırlar.

**Dissertasiyanın elmi yeniliyi.** Tədqiqat işinin yeniliyi ondan ibarətdir ki, hər şeydən əvvəl bioetikanın müasir prinsiplərinin, tibbi etikanın və bioetikanın qarşılıqlı təsirinin tarixi-fəlsəfi, elmi-texnoloji və əxlaqi tələblərinin əsaslarının dərk edilməsinə cəhd edilib. Bu məsələlər Azərbaycan fəlsəfə və etikasında hələ öyrənilməyib. Konkret olaraq elmi yeniliyin başlıca elementləri aşağıdakılardır:

- Azərbaycanda tibbi etika, elmi etika və bioetika əlaqələrinin tarixi-fəlsəfi, etik-metodoloji analizinin hərtərəfli təhlilinə ilk cəhdlərdəndir;

- bu sahələrdə dəyər və kateqoriyalar arasında olan əlaqələr tədqiq edilmiş, nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır. Tibbi etika, elmi etika və bioetikada olan bütün mürəkkəb və ziddiyyətli problemlər həyat və ölüm problemləri ilə bağlı olan müəyyən faktlar və ideyalarla əsaslandırılmışdır.

- tibbi etika, ümumi etika və bioetika əlaqələrinin əsası olan həyat fəlsəfəsinin, həyat dəyərlərinin əhəmiyyəti açıqlanmışdır. Tibbi etika, ümumi etika və bioetikanın əsasında duran sosial münasibətlərdən (həkim - pasiyent, alim və insan) irəli gələn bioetikanın özəyi aydınlaşdırılmışdır. Bioetika ilk növbədə insanın muxtariyyəti və hüquq prinsipləri, yaxşılıq prinsipi ilə əlaqələndirilərək, bu münasibətlərdə olan ziddiyyətlər araşdırılmışdır;

- Azərbaycan fəlsəfəsi və etikasındakı evtanaziya problemi fərdi -əxlaqi və əxlaqi-sosial problem kimi tədqiq edilmişdir. Azərbaycan fəlsəfəsində həyat fəlsəfəsi cərəyanının təsiri imkanları araşdırılır, bu istiqamətin əxlaqi-dəyər əsasları təhlil edilir;

- İnsan sağlamlığı ideyalarının Azərbaycan xalqının mentallığında inikası təhlil olunur.

**Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti** onun elmi yeniliyi ilə bağlıdır. Dissertasiyanın materialı, alınan nəticə və rəylər təbabət, tibbi texnologiyalar, fəlsəfə və etika problemlərinin işlənməsində, həkim etikas kurslarında, fərdi və ictimai şüurun formalaşması və humanistləşdirilməsində, təhsil və səhiyyə sistemlərində istifadə oluna bilər.

**İşin aprobasiyası.** Dissertasiya işinin əsas məzmunu müəllifin dərc olunmuş elmi məqalələrində, elmi konfrans və seminarlarda olan çıxışlarında öz əksini tapmışdır. Tədqiqatın nəticələri ilə və xülasə edilmiş praktiki rəy və təkliflərlə müəllif bir çox təşkilatlarda çıxış edib.

**Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı:** Tədqiqat işi Azərbaycan Universitetinin “İctimai fənnlər” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

**Tədqiqatın strukturu:** Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 8 paragraf, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla ümumilikdə 131 səhifədən və birinci fəsil 74294 işarə, ikinci fəsil 76638 işarə, üçüncü fəsil 41580 işarə olmaqla 220416 işarədən ibarətdir.

## **İŞİN ƏSAS MƏZMUNU**

**Girişdə** problemin aktuallığı, işlənmə dərəcəsi şərh edilmiş, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodologiyası və nəzəri əsasları, müəllifin tədqiqat işi ilə bağlı nəticələri, elmi yeniliklər, işin nəzəri və praktik əhəmiyyəti, nəticələrin tətbiq olunmasının əhəmiyyəti və nəhayət, dissertasiyanın quruluşu müəyyən olunmuşdur.

Dissertasiyanın **“Cəmiyyətdə sağlam həyatın əsası kimi insan sağlamlığı: tarixi-müqayisəli təhlil”** adlı birinci fəslin ilk paragrafi **“Şərq sosial fəlsəfi fikir tarixində insan sağlamlığı və tibbi-sosial münasibətlərə dair konsepsiyalar”** adlanır. Burada qeyd edilir ki, təbabət elmi təşəkkül tapdığı tarixi dövrlərdə hər zaman fəlsəfəyə, onun qədim mənbələrinə müraciət etmişdir. Qədim Şərq fəlsəfəsində insan həyatı, onun mənası, sağlam olması ilə bağlı ideyalar öz geniş əksini, hətə Vedalar dövründə, yəni

3000 il bundan əvvəl, həkim tibbi etika kodeksində tapmışdır. Upanişadların mərkəzi mövzularından biri – doğrulduqdan ölümə qədər əbədi keçid ideyasıdır. Qədim Çin filosofu Konfutsinin həyat və yaradıcılığı yalnız əxlaqi-fəlsəfi dünyagörüşünün deyil, həm də tibbi-sosial münasibətlərin etik əsaslarının formalaşması tarixinə nəzər kimi böyük maraq kəsb edir.<sup>24</sup> Orta əsrlərdə Çin fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndəsi Dun Cunşu dualist fəlsəfi görüşlərində *in* və *yanın* immanent təsirini təcəllik bağının üstünlük təşkil etdiyi cütlərə bölür.<sup>25</sup> Burada göstərilir ki, təbabətin fəlsəfi əsasları baxımından insanın fəzilətli olması onun həyatında ahəngi və sağlam inkişafı təmin edə bilər. Ərəbd illi təbabət və fəlsəfənin tibbi-sosial münasibətlərə əsaslı təsiri danılmazdır. İbn Sinanın, İbn Rüşdün və digər ərəb filosoflarının fəlsəfi-etik əsərləri tibbi-sosial münasibətlərin əxlaqi əsaslarının formalaşmasında böyük rola malik olmuşdur. Ərəb xilafətində Harun ər-Rəşidin hakimyyəti dövrü ərəb dünyası fəlsəfəsində yüksəlişin başlanğıc mərhələsi hesab edilir. İbn Sinanın əsas «Həkimlik elminin Qanunu» əsəri yunan və ərəb təbabətində geniş istifadə edilən ən yaxşı təbabət dərsliyi idi. VII-VIII əsrlərdə - Orta və Yaxın Şərq ölkələrində İslam mədəniyyətinin geniş yayılmağa başladığı dövrlərdə İslam mədəniyyətinin dahi klassikləri Zəkəriyyə Ər-Razi, Əbu Əli İbn Sina, İsmayıl Cürçani və onların tələbələri Azərbaycanda tibbin inkişafına yaxından kömək etmişlər.<sup>26</sup>

**“Qərb sosial fəlsəfi fikrində insan sağlamlığı problemi ilə bağlı paradigmlər”** başlığı ikinci paragrafda təbabətin təşəkkülünə qədim yunan fəlsəfi mənbələrinin, həmin dövrün

---

<sup>24</sup> Ким А.В. Понятие национальной идентичности // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки: новые подходы и методы: сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции 26 апреля 2021г.: Белгород: ООО Агентство перспективных научных исследований (АПНИ), 2021. с. 14-17

<sup>25</sup> Siraisi N. *Avisenna in Renaissance in Italy* / N.Siraisi. The Canon and Medical teaching in Italy Universitetis after 1500 y. Princeton University Press, 1987, 8vo, pp. XII, 410

<sup>26</sup> Axundov İ. Tibbin tarix və fəlsəfə ilə əlaqəsi / İ.Axundov. Bakı: Mütərcim, 2014. 100 s.

filosofları arasındakı mübahisələrin təsiri danılmazdır. Qədim Yunan filosoflarının fikirlərinin tibb elmində adı məşhur olan Hippokrata olan təsirini qeyd etməmək olmaz. Hippokratın andında deyilir: «*Apollonun, həkim Asklepiyin, Gigiya və Panakeyanın, bütün allahların varlığına, onları şahid çağıraraq and içirəm: gücümə və ağılıma uyğun aşağıdakı and və yazılı öhdəçiliyi namusla yerinə yetirəcəyəm..*». <sup>27</sup> Hippokratın Sokrat, Platon və Aristotel fəlsəfəsi ilə bağlılığı onun təbabət sahəsində eyni elmi-empirik və əxlaqi idealın tərəfdarı olmasından irəli gəlir. İnsan fırlıdağı, sofistikanı deyil, öz müşahidələrini və praktiki təcrübəsini rəhbər tutmalıdır. Aristotel iddia edirdi ki, “*insanın sağlamlığı onun daxili məzmunu ilə cismani varlığının uyğunluğu və ya uyğunsuzluğu əsasında müəyyən edilir və insana xas olan bütün imkanların tam şəkildə açığlanmasından ibarətdir*”.<sup>28</sup> Platonun dərkətmə nəzəriyyəsi insanın anadangəlmə ideyalara malik olmasına, “xatırlatma” əsasında dünyanı özü üçün kəşf etməsinə əsaslanır.<sup>29</sup> Tibbi-sosial münasibətlər haqqında fikirlər orta əsr fəlsəfəsində də inkişaf etdirilmişdir. Bu dövr fəlsəfi fikri bütün münasibətləri, o cümlədən tibbi-sosial münasibətləri dini rakursda nəzərdən keçirirdi. Avqustin də daxil olmaqla patristiklər vurğulayırdılar ki, insan bir şəxsiyyət kimi Tanrının özünün şəxsiyyətinin zəif əksidir. <sup>30</sup> Məhz orta əsrlərdə təbabət xəstəliklərin diaqnostikası, müalicəsi və qarşısının alınması, insanların sağlamlığının və əmək qabiliyyətinin qorunması və möhkəmləndirilməsi, insan ömrünün uzadılması, fiziki və ruhi xəstəliklərdən əziyyət çəkənlərin yüngülləşdirilməsi, tibbi-sosial

---

<sup>27</sup> Валицкий, В.А., Джафаров, Р.Э. Этика и выбор путеvedущего к уравниовешиванию профессионального долга и личных интересов медицинской науки. В сб: Достижения медицинской науки и практического здравоохранения. Баку: 2001, Т.1, с. 290-298.

<sup>28</sup> Bioethics, Medical Ethics and Health // Law Porto Palacio, Porto, Portugal, 7-10 March, 2022

<sup>29</sup> Pollard, I. Bioscience ethics. New York: Cambridge University Press. 2009.

<sup>30</sup> Амирасланов А. Биоэтика против биотеррора. В сб: Достижения медицинской науки и практического здравоохранения Азербайджана / А.Амирасланов, В Валицкий, Р.Джафарова. Баку: Т.2, 2001. с. 3-9

nübasibətlərin etik əsaslarının inkişafına yönələn elmi biliklər və praktiki tədbirlər sistemi kimi formalaşmışdır. Orta əsr universitetlərinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri burada müxtəlif elm sahələri ilə bağlı etik görüşlərin, o cümlədən tibbi etikanın yaranmasına zəmin olması idi. Orta əsr təbabətinin məhdud tərəfləri onunla bağlı idi ki, bu dövr tibb alimləri Hippokratın, Qalenin ənənələrindən kənara çıxıb bilmirdilər. Beləliklə, orta əsr həkimləri diqqəti xəstəliyin müalicəsinə deyil, onun izahına yönəltməyi üstün tutaraq interpretativ tibb ənənəsinə qarşı çıxırdılar. XV əsrdə yaşamış İsveçli təbib Paraselsin “Etika yaxud prinsiplər anlamı” əsəri tibbi etikanın ilk mənbələrindən biri olmuşdur. Hippokratın – *“həkimin pasiyentin etimadını qazanmaq”* modelindən fərqli olaraq, Paraselsin modelində paternalizm duyulur, yəni həkim hardasa xəstənin atası kimi görünür və xəstə ona inanmalıdır. İnsan səhətilə bağlı münasibətlər sistemində həkimin xəstəyə olan bu cür münasibəti despotik hal kimi qeyd edilir.<sup>31</sup> XVII əsrin sonlarında İngiltərədə təbabət elminə həsr edilmiş dərslik nəşr edildi, burada həkim etikasına yer almışdır.<sup>32</sup> Yeni dövr fəlsəfəsində mənəvi insan və fiziki insan sualları daha fəal şəkildə nəzərdən keçirilməyə başlandı. İnsanın biliyinin genişlənməsi onun fizioloji və psixofiziki problemlərinin öyrənilməsilə bağlı araşdırmaların dərinləşməsinə kömək etdi. R. Dekart insanın rəşional ruhunun bədənə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu düşünürdü. Maarifçilik dövrünün nümayəndələri, o cümlədən David Yum təcrübənin insan həyatındakı rolunu müəyyən etməyə çalışırdılar.<sup>33</sup> Klassik alman fəlsəfəsinin nümayəndələri insanın mənəvi və psixi sağlamlığı, onun mahiyyəti məsələlərini hərtərəfli araşdırmışlar. İntibah və bəşər cəmiyyətinin sonrakı inkişafı dövrlərinin filosofları belə hesab edirdilər ki, insan düzgün tərbiyə və təhsil şəraitində kamilləşir, yəni onun

<sup>31</sup> Pollard, I. Bioscience ethics. New York: Cambridge University Press. 2009

<sup>32</sup> Iserson K.V. Chiasson PM. The ethics of applying new medical technologies. Seminars in Laparoscopy 2002;9(4):222–9

<sup>33</sup> Биомедицинская этика и коммуникации в здравоохранении: учебно-методическое пособие / А.Т. Щастный [и др.]; под ред. А.Т. Щастного – Витебск: ВГМУ, 2018. 310 с.

şəxsiyyətinin formalaşmasında cəmiyyətdəki fəal həyat mövqeyi əsaslı təsirə malikdir.

**“XX – XXI əsrlərdə tibbi-sosial münasibətlərin inkişaf istiqamətləri və tibbi etikanın formalaşması”** adlı üçüncü paragrafda göstərilir ki, sosial fəlsəfə səviyyəsində nəzərdən keçirilən sağlamlıq və sağlam həyat tərzı məsələləri sosial münasibətlərin tərkib hissəsi kimi tətbiqi xarakter daşıyır. İnsan sağlamlığı və tibb probleminə fəlsəfi yanaşma məsələləri əsaslı dərəcədə şəxsiyyət anlayışı ilə bağlıdır. Müasir insanın yaratdığı mədəniyyət və sivilizasiya onun cəmiyyətlə, təbiətlə münasibətlərinin formalaşması şəraitini qabaqcadan müəyyən edir. İnsan sağlamlığı ilə əlaqədar formalaşan fikirlərin inkişafı bir neçə elmi istiqamətin qovşağında yaranmış, müxtəlif konseptual və metodoloji təməllər üzərində qurulmuş və onların tədqiqat predmetlərinə çevrilmişdir. Sağlamlıqla bağlı araşdırmaları fəlsəfi refleksiya kimi də şərh etmək olar. XX əsrin 60-70-ci illərində deontoloji etika – həkim borcunun yerinə yetirilməsi prinsipi daha geniş tətbiq edilirdi. Xüsusilə də Sovet İttifaqında həkim və pasiyentin qarşılıqlı münasibətləri problemi, həkimin fəaliyyət normaları müəyyən dərəcədə həkimin fikirlərinə, həkimlər birliyinin rəylərinə, hökumət və partiya orqanlarının qərarlarına və s. əsaslanırdı, həkim etikası idarəçilik təlimatı ilə, əmrlərlə, qərarlarla müəyyənləşdirilirdi. Qərbi Avropa ölkələrində də tibbi etikanın müasir tarixinin başlanğıcı İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrə aid edilir. 1948-ci ildə BMT-də Ümumdünya İnsan Haqları Bəyannaməsi qəbul olundu. Bu Bəyannamədən çıxış edərək Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) sağlamlığı belə izah etmişdir: *“Sağlamlıq təkcə fiziki və psixi xəstəliklərin olmaması deyil, həm də insanın uğurlu maddi və sosial durumu deməkdir”*.<sup>34</sup> 1949 ildə Beynəlxalq Tibb Assosiasiyası tibb etikasının beynəlxalq kodeksini qəbul etdi.<sup>35</sup> Bu kodeksə görə tibbi-sosial münasibətlərdə qeyri-etik amillər aşağıdakı kimi

<sup>34</sup> Асмус, В.Ф. Декарт / В.Асмус. М.: Высшая школа, 2006. 335 с

<sup>35</sup> Международный кодекс медицинской этики // <https://monographies.ru/ru/book/section?id=654>

müəyyənləşdirilmişdir: “1. *Peşəkar həkim birliyinin razılığı olmadan özünü reklam etmək*; 2. *Həkim peşəkar deyilsə, onun müalicədə iştirakı*; 3. *Peşəkar mükafatlandırmadan başqa məbləğin alınmaması*”.<sup>36</sup> Bu beynəlxalq sənədlər tibbi etikanın inkişafı və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı çox böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur.

İkinci fəsil “**Sosial fəlsəfədə insan həyatı və sağlamlığına tarixi-metodoloji yanaşma**” adlanır. Bu fəslin birinci, “**İnsan sağlamlığının sosial-fəlsəfi məzmunu**” adında birinci paragrafında göstərilir ki, həyat və ölüm problemləri fəlsəfədə insan problematikasının tədqiqat sahələrindən biridir. Bununla bağlı Z.Freydin psixanaliz və ekzistensializm ilə bağlı ideyalarına müraciət olunmuşdur.<sup>37</sup> XX əsrin fəlsəfi axtarışları əsasən insan problemləri ətrafında cəmlənmişdir. Bunu istər freydizm və neofreydizmin insanın, onun sağlamlığı mahiyyətinin təhlilində də görürük. Aydın məsələdir ki, sağlamlıq anlayışının fəlsəfi mahiyyətinə həm də insan antropologiyasının mühüm sahəsi olan ekzistensializm fəlsəfəsi də daxildir. Etika və bioetika bir elm kimi mədəniyyətin insana olan tələbləri ilə insanın özü-özünə olan tələbləri arasında mədəniyyət tərəfindən balans yaratmağa imkan verir. Əxlaq, etika və bioetikaya fəlsəfənin bir hissəsi kimi diqqət insan haqqında biliklərin çərçivəsində fəlsəfənin statusu məsələsini aktuallaşdırır. Tibb elmi elə fəaliyyət sahəsidir ki, orada eyni dərəcədə elmlərin nailiyyətləri (fizika, kimya, biologiya və tibbi elmlərin nailiyyətləri olar) və həmçinin fəlsəfənin universal prinsiplərinin vacibliyi təmsil olunur. Tibbdə, iki görkəmli tədqiqatçı Kristofer Burs və Lenart Nordenfelt tərəfindən təqdim olunan sağalmağa orqanizmik və xolistik yanaşma arasında gedən bu günki debatlar müxtəlif fəlsəfi yanaşmalara əsaslanır.<sup>38</sup>

Bu fəslin növbəti, “**Ölümə sosial-fəlsəfi baxımdan müasir yanaşmalar**” adlanan paragrafında ölüm fenomeni nəzərdən

---

<sup>36</sup> Post, L.F. Handbook for health care ethics committees. Baltimore: Johns Hopkins University Press. 2007.

<sup>37</sup> Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции Авторы очерка о Фрейде Ф.В. Бассин и М.Г.Ярошевский. М.: Наука, 1991

<sup>38</sup> Введение в биоэтику. М.: Прогресс традиций, 1998.

keçirilir.

Ən böyük peşəkarlığa malik olan mütəxəssis əgər yüksək əxlaq normalarına, humanistik əqidəyə malik deyilsə, xəstəyə şəfa və rahatlıq verə bilməz. Həkim heç bir zaman yaddan çıxarmamalıdır ki, onun qəşsindəki insan fərdi xarakterə malik olan, hər insan hansı bir qıcıqlandırıcıya reaksiya verən, az və çox tez küsəyən və hissiyyatlı olan şəxsiyyətdir. Həyat və ölüm, həyatla ölüm arasında insanın seçim problemi bir daha etika ilə bioetikanın əlaqəsini, sosial-hüquq məsələlərinin etik və fəlsəfi düşüncələrdən asılılığını göstərir.

Bioetika ondan çıxış edir ki, həkim və pasiyent münasibətlərinin əsasında insanın özgələşdirilməmək haqqı var. Bunun üçün *evtanaziyaya* müraciət etmək lazımdır. İndiki zamanda bu, bir qayda olaraq həkimin xəstəyə güclü təsiredici tibb preparatlarının köməyi ilə intihar etməyə imkan yaratmasıdır. Bu gün evtanaziyanın alternativini olan palliativ müalicə mövcuddur və cəmiyyət mütləq çalışmalıdır ki, hər ümitsiz, çarəsiz xəstənin belə müalicəyə haqqı olsun. Bunu insan həyatının dəyərinin anlayışı və ədalət prinsipi diktə edir.

İkinci fəslin növbəti paragrafı **“Sağlam həyatın formalaşmasında bioetikanın rolu”** adlanır. Göstərilir ki, müasir dövrdə elmi-texniki inqilabın nailiyyətləri ilə əlaqədar olaraq həkim qarşısında əbədi olan əxlaq prinsiplərinin yeni mühitdə uyğunlaşması, keçmişdə məlum olmayan yeni, qeyri-adi müalicə üsullarından istifadə edən zaman yaranan əxlaqi problemlər (məsələn, donor orqanından istifadə və s.) kimi çətinliklər dayanır. Həkim etikası hər bir həkimdə, hər bir tibb işçisində şəxsi peşəkarlıq borcunun və peşəkar əxlaqi cavabdehliyi tərbyə edir. Əsas etik kateqoriyalara aid olan «borc və ləyaqət» anlayışlarının minilliklərlə tarixi var, onlar ayrı-ayrı nəzəriyyələrdə yer tutublar. Yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik və öz borcunu yaxşı bilən tibb işçisi, həmişə öz işini layiqincə və düzgün yerinə yetirir. Qanunu pozmaq qorxusu, cəmiyyət və ya rəhbərlik tərəfindən töhmət almaq təhlükəsi zamanı borc formalı anlama bilər.

Beləliklə, sağlam həyatın əldə edilməsində, təşkilində bioetika prinsiplərinin rolu ilk növbədə lazımi hüquqi və mənəvi-

psixoloji bazanın yaradılmasından ibarətdir. Müasir dövrdə insan həyatı əsaslı şəkildə texnosfer ilə bağlı olduğu üçün bu amilin rolu da dəyişir. Həkim-pasiyent münasibətləri əsaslı şəkildə cəmiyyətdə qəbul olunmuş sosial dəyərlər və normalardan asılı olaraq formalaşır, eyni zamanda pasiyentin müstəqillik dərəcəsi və qərar vermək imkanları qat-qat artmışdır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı **“Müasir dövrdə Azərbaycan cəmiyyətində sağlam həyat tərzinin formalaşmasının sosial-fəlsəfi xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu fəslin birinci, **“İnsan sağlamlığı ideyalarının Azərbaycan xalqının sosial-fəlsəfi dünyagörüşündə inikası”** adlı paraqrafında belə bir fikir əsaslandırılır ki, mentallıq, yaxud özünüdərk cəmiyyətdə hər hansı bir sosial qrupun varlığını təsdiq edən təsəvvürlər məcmusudur. Mentallıq tarixi hadisə olaraq dövrdən dövrə yeni məzmun qazanır, yeni sosial dəyərlər və normalar şəklində insanların dünyagörüşündə, ictimai şüurda yaşayır. Bu barədə kifayət qədər tədqiqatlar var<sup>39</sup>. Etnik mentalitet konkret etnik birliyə (xalqa, millətə), onu təşkil edən qruplara və vətəndaşlara xas olan, şüurlu və qeyri-şüuri səviyyədə mövcud olan, hər biri üçün özünəməxsus, vahid formaya səbəb olan, dünyagörüşünün icma tipi, aksioloji qiymətləndirmə, davranış və özünü identifikasiyanı təmin edən tarixən formalaşmış özünüifadə formasıdır<sup>40</sup>. Sosial identikliyin əsasında mənəvi-psixoloji dəyərlər və normalar durur. Azərbaycan xalqının keçdiyi tarixi yol, yaşadığı sosial və təbii mühit onun özü haqqında təsəvvürlərinə əsaslı şəkildə təsir etmişdir. Burada həm də sağlamlıq haqqında təsəvvürləri və idealları göstərmək olar. Həyat tərzinin sağlam olması üçün qəbul olunan adətlər və ənənələr, rituallar, mənəvi-mədəni sahədə formalaşan normalar müxtəlif fəaliyyət sahələrində, ailə-məişət münasibətlərində öz ifadəsini tapmışdır.

---

<sup>39</sup> Зверев О.В. Менталитет как выражение специфики этнической картины мира: на примере традиционной культуры чувашей. Автореферат на соиск. уч. степени канд. филос. наук. М.: 2012. 29 с.

<sup>40</sup> Кукоба О. А. Природа и структура этнического менталитета / Философия и общество. Выпуск №4 (37) /2004 // <https://www.socionauki.ru/journal/articles/253192/>.

Üçüncü fəslin sonuncu, **“Azərbaycan fəlsəfəsində tibbi fəaliyyətin sosial-əxlaqi normaları və hüquqi tənzimlənməsi xüsusiyyətləri”** adlı paragrafında göstərilir ki, Azərbaycanda mentalıq baxımından qarşılıqlı yardım, xeyirxahlıq kimi münasibətlər tarixən formalaşmış və indi də insanların təfəkküründə və davranışında özünə yer almışdır. Müasir dövrün mürəkkəb inkişafı, beynəlxalq münasibətlərdə mövcud siyasi dünya nizamının dəyişdirilməsi cəhdləri insanların mənəvi-əxlaqi durumuna, öz həyatına və onun dəyərliliyinə olan münasibətinə əsaslı şəkildə təsir göstərir. Evtanaziya, bioetika və etika ilə bağlı nə varsa, hamısı cəmiyyətin bu baş ağrıcıdır problemlərə, hansıları ki, cəmiyyətsiz həll etmək mümkün deyil, qarışmaq istəməməsindən irəli gəlir. Deməli, evtanaziya ilə bağlı olan hüquqi və əxlaqi problemlərin aspektlərini həll etmək üçün cəmiyyəti buna hazırlamaq lazımdır. Azərbaycanda hələ ki, tibbi fəaliyyətin əxlaqi-etik normaların və hüquqi tənzimlənməsinin geridə qalması tibbi və elmi tərəqqinin bizim ölkəmizdə aşağı səviyyədə olmasına gətirib çıxarır, ona görə ki, prinsipial olaraq yeni diaqnostika və müalicə metodlarının tətbiqi həkim və ya alim tərəfindən hüquqi və əxlaqi qərarlar tələb edir.

Dissertasiyanın **nəticə** hissəsində göstərilir ki, Müasir dövrdə Azərbaycan cəmiyyətində tibbi-sosial münasibətlərin etik əsaslarının sosial-fəlsəfi təhlili belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycan cəmiyyətində tibbi-sosial münasibətlərin formalaşmasının qədim tarixi var. Bu proses öz təsirini milli özünüdərkdə, cəmiyyətdə formalaşan sosial strukturda ifadə edir. Azərbaycan Respublikasında sosial rifahın yüksəlir, sosial dövlətin əsasları formalaşır və insan kapitalının keyfiyyət göstəriciləri günü-gündən yaxşılaşır. Bu baxımından demək olar ki, insanların şüurunda bioetika, tibbi etika ilə bağlı yeni mənəvi-psixoloji dəyərlər formalaşır ki, bunların əsasını da ümumbəşəri dəyərlər təşkil edir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, həyatın ekzistensial mənası, sosial hadisələrin təhlilinə struktur-sistem yanaşması, bütün humanitar elmlərdə öz rəğbətini qazanmış fenomenoloji və hermenevtik üsullar insanın əldə etdiyi azadlıq səviyyəsini, onun şüurunun azadlığını təyin etməyə imkan

vermişdir. Nəticədə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, tibb sosial institutunda fərdlərin və sosial qrupların mənlilik şüurunun formalaşması fəlsəfənin uzun əsrlər boyu reallaşdırdığı vəzifələrdən biri olmuşdur. Tibbi-sosial münasibətlərin formalaşması xüsusiyyətlərinin təhlili göstərdi ki, tibbi etikanın və bioetikanın problemlərinin təhlili ilə bağlı aşağıdakı təklifləri vermək olar:

- Tibbi etika kimi bioetika da tətbiqi etika sayılır. Bu, göstərir ki, etika mövcuddur və bioetika onun tərkib hissəsidir. Bu etika tibbi etikanın əsasını təşkil edən etikadan fərqlidir, o, insan həyatının xüsusi dəyərlərinin qəbul edilməsindən fərqlənir, insan həyatı normalardan qiymətli sayılır. Ancaq bioetikanın statusunu nəzəriyyə və tətbiqi biliklərə qarşı qoymaq olmaz. Bioetika ayrı-ayrı vəziyyətlərin anlaşılması və əxlaqi kazuslar nəticəsində inkişaf etməlidir.

- Bioetikada mücərrəd əxlaqi məsələlər insan üçün həyati mənə daşıyan və həyata və ölümə birbaşa aid olan məsələlər həll edilir. Bioetikanın spesifik xarakterli olması da böyük rol oynayır, ona görə ki, o, bilavasitə hüquqla birbaşa bağlıdır, presendent anlayışına güvənən hüquqi sistemdə inkişaf edir. Belə hüququn olmaması bioetikanın inkişafını ləngidir.

- Azərbaycanda deontoloji tədqiqatlar və bioetikanın tədrisində böyük mənəvi ənənələr var, lakin bioetika lazımi səviyyədə inkişaf etmişdir, həyat etikasının vacibliyi və anlaşılmasında bir sıra çətinliklər yaranmışdır. Bütövlükdə bioetika problemlərinin ətrafında aparılan tədqiqatlar Azərbaycanda bu elmi istiqamətin gələcək inkişafı zərurətini yaradır.

- Tibb sahəsində yaranan bir çox problemlərin fəlsəfi-metodoloji əsaslarının həlli istiqamətində aparılan araşdırmaların genişləndirilməsi bu sahənin nümayəndələrinin fəaliyyətində müşahidə və empirik biliklərin vəhdətinə şərait yarada bilər.

- İnsan sağlamlığının təmin edilməsi və bu zəmində formalaşan sosial münasibətlərin inkişafı müxtəlif elmi istiqamətlərin (etika, bioetika, tibbi etika, fəlsəfə) qovşağında təhlil edilməli, həkim – pasiyent münasibətləri fərqli konseptual və

metodoloji təməllər üzərində qurulmalıdır.

-Fəlsəfədə insan həyatının dəyərliliyi, ölüm və xəstəliklə bağlı bir sıra vacib humanitar mahiyyətli məsələlərin dərin müzakirəsi aktual olaraq qalmaqdadır. Yeni texnologiyaların inkişafı insanın sağlam olmaq və yaşamaq imkanlarını nə qədər genişləndirsə də, mənəvi mahiyyət daşıyan bir məsələ - həyat və ölüm arasındakı sədd dərin və realdır. Lakin insanın sağlam yaşam tərzini həyat və ölümə yeni anlam gətirə bilər. Bu isə sosial-tibbi münasibətlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində həkim personalı arasında maarifləndirmənin genişləndirilməsini tələb edir.

- Ölüm – insan həyatının son məqamı kimi qüvvətli təsirə malik, həyəcanlandırıcı problemdir və ölüm problemi bütün mədəni dəyərlərin – incəsənətin, fəlsəfənin, etikanın dərin və kəskin predmeti kimi təzahür edir. Ölüm qarşısında, vacibliyinə baxmayaraq, bütün sosial problemlər arxa plana çəkilir və bir ən vacib problem öndə qalır: ölüm – təbiətin qanunu, qanunauyğunluqdur. Bu fikrin kütləvi şüurda inkişafı imkanlarının yaradılması KİV-in təsir imkanlarından istifadəni zəruri amilə çevirir. Belə ki, məhz KİV vasitəsilə insanlara sağlam həyat tərzini təbliğ edilə və ölümə yeni münasibət formalaşdırıla bilər.

-Sağlam həyatın əldə edilməsi və bioetika prinsiplərinin reallaşması üçün ilk növbədə lazımi hüquqi və mənəvi-psixoloji baza yaradılmalıdır. Tibbi etika, bioetika və etika (fəlsəfə) arasında olan qarşılıqlı əlaqə gücləndirilməlidir. Belə ki, sağlam həyat tərzinin ayrılmaz hissəsi olan fəaliyyət sahələri insan şüurunda əks olunaraq öz ifadəsini mənəvi-psixoloji durumda, həyata münasibətdə, sosial dəyərlər sistemində, onların əsasında formalaşan sosial normalarda tapır.

### **Dissertasiyanın məzmununu əhatə edən aşağıdakı məqalələr dərc olunmuşdur:**

1.Философское осмысление взаимоотношений в сфере здравоохранения // “Гілея”, Науковий вісник Випуск 120 (5), Київ: 2017, ст.219-222

2.Һəyat qiymətləndirilməsi tibbi-sosial münasibətlər

kontekstində // Bakı Avrasiya Universiteti, “Sivilizasiya”, Elmi-nəzəri jurnal, C. 8, №4, Bakı: 2019, s.55-61.

3. Tibbi-sosial münasibətlər sosial fəlsəfənin predmeti kimi // “Gənc Tədqiqatçı”, Elmi-praktiki jurnal, VIII, N:1, Bakı: 2022, s. 263-266.

4. Sosial fəlsəfə ilə sosial pedaqogikanın integrasiyası fonunda tibbi-sosial münasibətlərin müqayisəli təhlili // Pedaqogika, Pedaqogika, psixologiya elmləri üzrə elmi-nəzəri-metodik jurnal, Bakı: 2022, N:1, s.50-55.

5. XIX-XX əsr fəlsəfəsində tibbi etika problemləri // Metafizika Beynəlxalq Fəlsəfi Jurnal, Bakı: 2022, s.132-143.

6. Философские аспекты отношений гуманитарного характера в сфере здравоохранения // - Интеграция науки, общества, производства и промышленности: проблемы и перспективы. Сборник статей по итогам, Международной научно-практической конференции, Стерлитамак, Российская Федерация Агентство международных исследований 24 мая 2022 г, с.169-172

7. Biotibbi etikanın prinsipləri // Ahmed Cavadın doğumunun 130. Yılı anısına “Yol ver türkün bayrağına!”, XXII Uluslararası Bilimsel Sempozyumu, 25 iyun, Stockholm/Sweden, Ankara, Ertem Kafkars Yayınları, 2022, s.219-222.

8. Sağlamlıq probleminin müasir sosial fəlsəfə və incəsənət kontekstindən tədqiqi // “Turkish Peoples: Common Heritage and values”, International Scientific Symposium, Proceedings Book, the 29th of may, Uzbekistan, Andijan 2023, s.244-248.







Dissertasiyanın müdafiəsi 16 May 2024-ci il tarixində saat 11:00 Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.33 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1143. Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti 115, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, IX mərtəbə, konfrans zalı.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun rəsmi elektron saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 15 April 2024-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 02.04.2024

Kağızın formatı: A5

Həcmi: 44405

Tiraj: 100